

Сторінки історії

УДК 378.25+63:001.5(477)
Ковалевський (091)
© 2019

ПРОФЕСОР В.І. КОВАЛЕВСЬКИЙ — ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ ТА ОРГАНІЗАТОР ВІТЧИЗНЯНОЇ СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ДОСЛІДНОЇ СПРАВИ

В.А. Вергунов

*доктор сільськогосподарських наук, професор, академік НААН
Національна наукова сільськогосподарська бібліотека НААН
вул. Героїв Оборони, 10, м. Київ, 03127, Україна
e-mail: dns.gb_uaan@ukr.net*

Надійшла 20.11.2018

Мета. Висвітлити період творчості видатного вченого та організатора галузевої науки, державного й громадського діяча Володимира Івановича Ковалевського та його роль у становленні та розвитку вітчизняної сільськогосподарської дослідної справи. **Методи.** Для розв'язання дослідницьких завдань використано загальнонаукові методи: аналіз, синтез, типологізація, а також методи наукового пізнання — проблемно-хронологічний і порівняльно-історичний. **Результати.** Реконструйовано біобібліографію В.І. Ковалевського із контекстовим наповненням її результатами основних наукових праць та розкриттям раніш невідомої сторінки творчості на посаді голови предтечі Національної академії аграрних наук України — Сільськогосподарського наукового комітету України (СГНКУ) — з вересня 1923 по червень 1924 рр. **Висновки.** Доведено, що після академіка В.І. Вернадського, Б.Г. Іваницького, академіка П.А. Тутковського, професорів С.Л. Франкфурта та С.Ф. Веселовського головою СГНКУ було обрано В.І. Ковалевського. За період перебування його на посаді відбувся переїзд відомства до Харкова та перша загальнодержавна репрезентація на Першій Всесоюзній сільськогосподарській та кустарно-промисловій виставці у Москві 1923 р. Також було налагоджено багатогранне міжнародне наукове співробітництво.

Ключові слова: Володимир Іванович Ковалевський, Петровська землеробська і лісова академія, Департамент землеробства і сільськогосподарської промисловості, Міністерство державних маєтностей, Міністерство фінансів, Вчений комітет, Імператорське Російське технічне товариство, Державний інститут дослідної агрономії, Сільськогосподарський науковий комітет України.

<https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201902-10>

Серед заходів «Про відзначення на державному рівні 100-річчя Національної академії аграрних наук України», передбачених п. 12 Постанови Президії НААН від 14 березня 2018 р. (протокол № 5), є підготовка авторської монографії «Історія сільськогосподарської дослідної справи» у трьох частинах. Перша частина з неї присвячена ста найбільш видатним ученим та організаторам галузевої науки, які відіграли основоположне і генеруюче значення у становленні та розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні. Історичними розвідками вдалося довести належне місце у цій когорті уродженця Харківщини Володимира Івановича Ковалевського, який тривалий час працював на найвищих посадах Російської імперії, РСФРР, СРСР, а також безпосередньо в УСРР.

Матеріали та методи досліджень. Метод історико-наукового аналізу доступних публікацій — енциклопедичних та довідкових видань різних епох [1–4], видань до ювілейних дат [5–7] та таких, що висвітлюють окремі періоди життя [8–15].

Результати досліджень. В.І. Ковалевський народився за одними даними 9 листопада в с. Балаклея [3, с. 224], а за іншими — 10 (22) листопада 1848 р. у слободі Ново-Серпухов Зміївського повіту Харківської губернії [4, с. 373]. Існують прижиттєві відомості, що рік його народження — 1844 [1, 2]. Родом він із дворянської сім'ї, початкову освіту отримав у Петровському Полтавському кадетському корпусі (військовій гімназії) [8]. Після її закінчення у серпні 1865 р. вступив до привілейованого Другого Константинівського військового училища. Служив на Кавказі до відставки 14 травня 1868 р. Того самого року вступає спочатку до Петербурзького технологічного інституту, а наступного — на сільськогосподарське відділення (відкритої у 1865 р. замість ліквідованого «...після польського повстання Гори-Горецького «інституту» [7, с. 45]) Петровської землеробської і лісової академії (нині — Російський державний аграрний університет — МСГА імені К.А. Тімірязєва). На початку 1875 р. розпочав співпрацю з редакцією офіційно друкованих органів Міністерства державних маєтностей — «Землеробська газета» та

«Сільське господарство і лісівництво», що виходили під редакцією відомого просвітителя Ф.А. Баталіна. Готував для них аналітичні огляди успіхів сільського господарства та переклади. Став членом Імператорського Вільного Економічного Товариства (згодом 5 років очолював його сільськогосподарське відділення). У 1875 р. закінчив Академію по першому розряду та зі ступенем кандидата сільського господарства за підготовлену роботу «Історичний огляд про сутність алкогольного бродіння і живлення дріжджів». Перше визнання на ниві агробіології принесла В.І. Ковалевському оригінальна стаття про перехресне запилення і самозапилені рослини, що вийшла на сторінках «Землеробської газети» у 1877 р. [16]. У 2-х номерах часопису «Сільське господарство і лісівництво» деталізовано розкриває позиції Ч. Дарвіна [17, 18], ця стаття передруковується в 1939 [19] та 1940 рр. [20]. Того самого року він уперше репрезентує власне бачення спеціалізованих агрономічних станцій для подальшого розвитку вітчизняного сільського господарства [21].

Разом із І.О. Левитським у 1879 р. видає до чергової Всеросійської Молокогосподарської виставки, яку проводило Імператорське Вільне економічне товариство у С.-Петербурзі, — «Статистичний нарис молочного господарства в північній і середній смузі Європейської Росії» [22], що поклав початок статистичним дослідженням цієї галузі сільського господарства в країні. Наступні публікації присвячені темам чайного дерева, скотарству і торгівлі худобою та м'ясом, метеорології і землеробству [23–26]. Він зробив переклад книги професора Землеробської академії у Відні Ф. Габерландта «Загальне сільськогосподарське рослинництво» [27], а також Г. Зеттегаста «Вчення про скотарське мистецтво» [28]. У 1883 р. виходить його праця «Основи культури і технічної переробки» цукрового сорго [29] та переклади Ф. Проша «Вирощування великої рогатої худоби і догляд за нею» [30]. Аналізуючи найбільш прогресивне із досягнень іноземних вчених, В.І. Ковалевський робить усе можливе для популяризації кращого для ведення вітчизняного сільського господарства [32, 33].

В.І. Ковалевський брав участь у широкомасштабних дослідженнях по картографуванню ґрунтів Європейської частини Російської імперії, включаючи українські землі, що проводились під керівництвом В.В. Докучаєва. Вперше в історії відомства з 1881 р. організовує видання статистичних збірок в узагальненій назві «Сільськогосподарські роки», що, насамперед, подавали до 1917 р. відомості про врожаї в країні. Перший випуск від імені Департаменту землеробства і сільської промисловості вийшов під назвою «1884 р. у сільськогосподарському відношенні згідно відповідей, отриманих від господарів» [36]. Систематизувавши напрацьоване від Херсонської до Архангельської губерній, 22 лютого 1884 р. робить доповідь «Про тривалість вегетаційного періоду культурних рослин у залежності від широти і довготи місця» на засіданні Ботанічного відділення С.-Петербурзького товариства природознавців, в якій уперше доводить залежність зменшення вегетаційного періоду у зернових від просування їх до півночі, або більш відомої як «Закон Ковалевського» [39]. Його особливості в розрізі окремих регіонів Європейської частини Росії підкріплює відповідними географічними картами, практичне значення яких стосовно України не втратило значення за моніторингових досліджень донині. Не менший інтерес, особливо для істориків аграрної науки, представляє і частина II випуску III «1884 рік у сільськогосподарському відношенні», підготовлений під загальною назвою «Діяльність урядових і суспільних установ по сільськогосподарській частині» [40]. У ній, чи не вперше, друкуються узагальнюючі матеріали щодо діяльності нечисленних галузевих дослідницьких інституцій, насамперед 7-ми сільськогосподарських ферм, 10-ти насінневих станцій і лабораторій, 16-ти спеціалізованих хуторів, бджільників та ін. Міністерства державних маєтностей. У тому числі були — лабораторії Харківська та при Уманському училищі садівництва, технічна лабораторія при Київському відділенні Імператорського Російського технічного товариства, контрольна насіннева станція в Києві при Бюро Київського товариства сільського

господарства, сільськогосподарське бюро при Харківському товаристві сільського господарства.

В.І. Ковалевський готує том про сільське господарство до фундаментального видання «Історико-статистичний огляд промислової Росії» (1882). Його обирають членом Імператорського Російського географічного товариства та у 1882 р. призначають членом Вченого комітету Міністерства державних маєтностей, а у 1884 р. призначають ще й віце-директором Департаменту окладних зборів цього відомства. Незважаючи на реальні успіхи в роботі, за вимогою міністра внутрішніх справ Д.А. Толстого, як політично неблагонадійного, звільняють з роботи у 1886 р. Наприкінці цього самого року, на запрошення нового міністра фінансів І.О. Вишнеградського, займає посаду чиновника особливих доручень і представника відомства в міністерстві шляхів сполучення. У березні 1889 р. призначається членом Тарифного комітету і Ради по тарифних справах новоутвореного Департаменту залізничних справ Міністерства фінансів, де почав співпрацювати із С.Ю. Вітте. Займається питанням тарифів на сільськогосподарські вантажі. На VIII Всеросійському з'їзді природодослідників та лікарів у 1889 р. уперше в їх історії проведення організовує секцію агрономії, на якій виступає із програмною доповіддю «Запити сучасного сільського господарства до природознавства» [41], у якій розкриває можливості використання досягнень природничих наук для аграрних потреб, насамперед, фізики для вивчення клімату і погоди та їх впливу на формування врожаю. Крім того, наводить результати власних досліджень за метеорологічними і температурними спостереженнями. За його ініціативою у різних регіонах країни відкриваються метеостанції. Не безпідставно його разом із А.І. Воейковим та П.І. Броуновим вважають основоположником вітчизняної науки — агрометеорології. До речі, те ж саме стосується й іншої, а саме: сільськогосподарської екології. Він її визначав як «...сукупність впливу врожаю на якість насіння, склад ґрунту, прийомів обробітку, метеорологічних умов, захист рослин і т. ін.».

За його редакцією до Всеросійської промислової і художньої виставки та Всеросійського торговельно-промислового з'їзду в Нижньому Новгороді на російській і німецькій мовах виходить збірка «Виробничі сили Росії» [42] із короткою характеристикою різних галузей праці відповідно до класифікації виставки. Після її виходу В.І. Ковалевського поставили поряд із М.Х. Бунге, Ф.Г. Тернером та С.Ю. Вітте — державними діячами, які відіграли важливу роль у розвитку фабрично-заводської промисловості в країні. Бере участь у розробці закону «Про державно-промисловий податок» (1898). Упродовж 1899–1901 рр. очолює Особливу нараду з підготовки законопроекту про відкриття промислових підприємств, є членом Комісії по вивченню питання Чорноземного центру. У квітні 1899 р. отримує черговий чин — таємний радник. Того самого року разом із С.Ю. Вітте, Д.І. Менделєєвим та ін. організовує С.-Петербурзький політехнічний інститут. Він також сприяв відкриттю Варшавського та Київського політехнічних інститутів (1898). Не менш видатною та конструктивною виявилася діяльність В.І. Ковалевського для потреб і інших діючих у країні університетів. Радою Імператорського Дерптського (Юрьєвського) університету у 1902 р. В.І. Ковалевського поряд із Д.І. Менделєєвим, В.М. Бехтерєвим, І.І. Мечніковим та ін. обрано почесним членом закладу. З 1900 р. стає товаришем (заступником) міністра фінансів та завідувачем справами торгівлі і промисловості відомства. За його редакцією від імені Комісії по завідуванню облаштуванням російського відділу на Всесвітній виставці 1900 р. у Парижі готується збірка «Росія в кінці XIX сторіччя» [43], що вийшла і французькою мовою.

З 1913 р. В.І. Ковалевський головує в Урало-Каспійському нафтовому товаристві, а з наступного року ще й у товаристві механічних заводів «Брати Бромлей». З початком Першої світової війни стає членом Бюро центрального військово-промислового комітету і позаштатним головою Торф'яного комітету Головного управління землеустрою і землеробства. Сприймає як лютьневу, так і жовтневу революції в Росії 1917 р.

Після того, як XII з'їзд Російської Комуністичної партії (більшовиків) у квітні 1923 р. розглянув національне питання, проголосив політику коренізації або в український реаліях — українізації, отримує запрошення переїхати на Батьківщину — в Харків. На Пленумі Сільськогосподарського наукового комітету України 13 липня 1923 р. обирають його дійсним членом [10]. Після відмови на засіданні Президії СГНКУ професора С.Ф. Веселовського від займаної посади, з 15 вересня 1923 р. по обранню стає новим головою відомства [11]. Розглядає Комітет як установу, що «... не тільки добуває наукові істини, а й робить їх надбанням сільськогосподарської практики для підняття продуктивності народної праці». При цьому, на його переконання, «... з одного боку академія сільськогосподарських знань, а з іншого — інститут дослідної агрономії» забезпечують з боку науки, техніки і економіки розвиток сільськогосподарської промисловості «... у виробництві найбільшої кількості, найвищої якості, при найменших витратах, корисної органічної речовини рослинного і тваринного походження» [44]. У цей час, за матеріалами його доповіді в пленарній частині Першої Всесоюзної конференції з вивчення природних виробничих сил, виходить його програмна стаття «Основи агрокультурної політики» у т. 2 «Вісті Державного інституту дослідної агрономії» в якій автор концептуально спиняється на завданнях «... що треба їх вжити для найшвидшого відродження й розвитку нашого сільського господарства» [45]. Трохи згодом його обирають головою Головного комітету експертизи (науково-технічної ради), а також керівником агрономічної секції та членом Президії головного Виставкового Комітету Першої Всесоюзної сільськогосподарської і кустарно-промислової виставки у Москві. Крім того, він долучився до розробки проекту створення ВДНГ СРСР та Всеросійського інституту рослинництва, а також, згідно із серпневим 1924 р. рішенням Президіуму ЦВК СРСР, — до відкриття у 1929 р. Всесоюзної академії сільськогосподарських наук ім. В.І. Леніна. Таке передбачало досить часті переїзди між столицею і Києвом. Як наслідок, він важко захворів. Незважаючи на те, що 29 грудня 1923 р. Пленум СГНКУ в черговий раз

підтвердив його повноваження на посаді голови, після переїзду Комітету до Харкова він залишався номінальним керманічем аж до 21 червня 1924 р. [46]. Перебуваючи на посаді, він друкує на сторінках офіційного друкованого органу СГНКУ — у журналі «Вісник сільськогосподарської науки» за 1923–1924 рр., українською мовою, серію своїх статей [47–50].

План видань популярної бібліотеки СГНКУ по боротьбі з посухою в Україні на 1925 р. свідчить, що В.І. Ковалевський планував продовжити свою творчу працю на Батьківщині. Він збирався видати на 2-х друкарських аркушах накладом 10 тис. примірників брошуру «Боротьба з посухою по різних районах» [51]. Але, як кажуть, не склалося. Тим не менше, членом редколегії журналу «Вісник сільськогосподарської науки» він залишився до кінця 1924 р.

З початком роботи Всесоюзного Інституту прикладної ботаніки і нових культур із серпня 1924 р., стає і до кінця життя залишається, почесним членом його вченої ради. Продовжує писати змістовні реферати на публікації провідних іноземних учених, опублікованих у галузевих часописах, особливу увагу приділяючи тим, що тою чи іншою мірою пов'язані із

результатами досліджень вітчизняних учених агробіологів. Прикладом є короткий огляд іноземних агрономічних журналів, а саме «Land wirtschaftliche jahrbucrel, zeitschr. F. wissench. Landwirtsehcoft», «The journal of the Ministry of Agriculture», «The journal estranger» та «Annales de la Science Agronomique francaise et e'trangere» до № 5–6. Т. IV. «Вісті ДІДА» за 1926 р. [52].

В.І. Ковалевський у рефераті, підготовленому на основі опублікованого тому А матеріалів засідання другої Комісії по хімічному ґрунтознавчому аналізу Міжнародного Товариства ґрунтознавців, що пройшла у квітні 1926 р. у Гронінгені (Нідерланди), першим повідомив про міжнародне визнання результатів досліджень, проведених К.К. Гедройцем, насамперед на Носівській дослідній станції про фізико-хімічні властивості ґрунтів [53]. Неможливо обійти увагою аналітичні публікації В.І. Ковалевського щодо принципів створення ВАСГНІЛ [54].

Протягом багатьох років перебував на посаді головного редактора «Великої сільськогосподарської енциклопедії», яка нині не має аналогів.

Володимр Іванович Ковалевський помер 2 листопада 1934 р., похований на Смоленському цвинтарі у С.-Петербурзі (РФ).

Висновки

В.І. Ковалевський словом і ділом сприяв становленню та розвитку системи наукового забезпечення історично провідного сектору економіки — сільського господарства. Володимр Іванович має

безпосереднє відношення до появи більшості інституцій, у тому числі, і до організації ведення галузевого дослідництва через обласну побудову та академічний координаційний початок.

Вергунов В.А.

Национальная научная сельскохозяйственная библиотека НААН, ул. Героев Оборонь, 10, г. Киев, 03127, Украина; e-mail: dmsgb_uaan@ukr.net

Професор В.І. Ковалевський — видаючий-ся учений и організатор отечественного сельскохозяйственного опытного дела

Цель. Описать периоды творчества выдающегося ученого и организатора отраслевой науки Владимира Ивановича Ковалевского, его вклад в становление и развитие отечественного сельскохозяйственного опытного дела. **Методы.** Для решения исследовательских задач использованы

общенаучные методы: анализ, синтез, типологизация, а также методы научного познания — проблемно-хронологический и сравнительно-исторический. **Результаты.** Реконструирована биобиблиография В.И. Ковалевского с контекстным наполнением ее результатами основных научных работ и раскрытием ранее неизвестной страницы творчества на должности председателя прообраза Национальной академии аграрных наук Украины — Сельскохозяйственного научно-го комитета Украины (СХНКУ) — с сентября 1923 по июнь 1924 гг. **Выводы.** Доказано, что после академика В.И. Вернадского, Б.Г. Иваницкого, академика П.А. Тутковского, профессором

С.Л. Франкфурта и С.Ф. Веселовского председателем СХНКУ избирался В.И. Ковалевский. За период его пребывания на посту состоялся переезд ведомства в Харьков и первая общегосударственная репрезентация на Первой Всесоюзной сельскохозяйственной и кустарно-промышленной выставке в Москве 1923 г. Также было установлено многостороннее международное научное сотрудничество.

Ключевые слова: Владимир Иванович Ковалевский, Петровская земледельческая и лесная академия, Департамент земледелия и сельскохозяйственной промышленности, Министерство государственных имуществ, Министерство финансов, Ученый комитет, Императорское Российское техническое общество, Государственный институт опытной агрономии, Сельскохозяйственный научный комитет Украины.

<https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201902-10>

Verhunov V.

National scientific agricultural library of NAAS, Heroiv Oborony Str., 10, Kyiv, 03127, Ukraine; e-mail: dnsbg_uaan@ukr.net

Professor V.I. Kovalevskiy — an outstanding scientist and organizer of domestic agricultural research business

The purpose. To describe periods of creativity of an outstanding scientist and organizer of branch science Vladimir Ivanovich Kovalevskiy,

his contribution to creation and development of domestic agricultural research business. **Methods.** For decision of research tasks general scientific methods are used: analysis, synthesis, typology, and also methods of scientific knowledge — problem-chronological and comparative-historical. **Results.** V.I. Kovalevskiy biobibliography is reconstructed with its context filling with results of basic scientific works and disclosure of unknown page of creativity on the post of chairman of a prototype of National academy of agrarian sciences of Ukraine — Agricultural scientific committee of Ukraine (ASCU) — since September 1923 till June, 1924. **Conclusions.** It is proved that V.I. Kovalevskiy was elected the chairman of ASCU after academician V.I. Vernadskiy, B.G. Ivanytskyi, academician P.A. Tutkovskiy, professors S.L. Frankfur, and S.F. Veselovskiy. For the period of his stay on a post ASCU moved to Kharkiv and organized the first nation-wide presentation at the First All-Union agricultural and handicraft-industrial exhibition in Moscow (1923), as well as multilateral international scientific cooperation.

Key words: Volodymyr Ivanovych Kovalevskiy, Petrovsk farming agriculture and wood academy, Department of farming agriculture and agricultural industry, Ministry of state properties, Ministry of Finance, Scientific committee, Imperial Russian technical society, State institute of experimental agronomics, Agricultural scientific committee of Ukraine.

<https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201902-10>

Бібліографія

1. Ковалевский (Владимир Иванович). Энциклопедический словарь. Том XV^A — Коала — Конкордия. С.-Петербург: Типо-лит. И.А. Ефрона, 1895. С. 501.

2. К. Владим. Иванов. Большая Энциклопедия. Словарь общедоступных сведений по всем отраслям знания. Том 11 (Киты — ландана). С.-Петербург: Тип. Товариш «Просвещение», 1903. С. 120

3. Ковалевский Владимир Иванович. Русские ботаники (ботаники России — СССР). Биографо-библиографический словарь. IV Кабанов-Кюз. Москва: Изд. Московского об-ва испытателей природы, 1952. С. 224–225.

4. Степанов В.Л. Ковалевский Владимир Иванович. Большая Российская энциклопедия. Москва. 2009. Т. 14. С. 373–374

5. 50-летний юбилей В.И. Ковалевского. Известия Государственного института опытной агрономии. 1928. Т. VI. № 3–4. С. 118.

6. Котельников В. Владимир Иванович Ковалевский. Известия Государственного института опытной агрономии. 1928. Т. VI. № 2.

С. 3–8.

7. Левицкий А. Владимир Иванович Ковалевский (золотой юбилей общественного служителя интересам народного хозяйства). 1928. № 2 (февраль). С. 45–48.

8. Ромашкевич А.Д. Материалы к истории Петровского Полтавского кадетского корпуса с 1-го октября 1908 г. по 1-е октября 1909 г. Год шестой. Полтава, 1909. С. 94–96.

9. Дорошкевич В.М. В.И. Ковалевский: воспоминание журналиста. Собрание сочинений. Том I. Литераторы и общественные деятели. Москва: Тов-во И. Сытина, 1905. С. 171.

10. Макарова О. «Уж если Суворин, изобретший ее, отвернулся...». «Дело Шабельской» и участие в нем издателя «Нового времени». Новое литературное обозрение. 2007. № 85.

11. Нові дійсні члени С.-Г. Наукового Комітету. Вісник с.-г. науки. 1923, № 5–7 (травень–липень). С. 219.

12. Пленум Сільськогосподарського наукового комітету України. Вісник с.-г. науки. 1923. Т. II. Вип. 8–12. С. 290.

13. *Вавилов Н.И.* В.И. Ковалевский (1848–1934). *Природа*. 1935. № 1. С. 88–89.

14. *Шепелев Л.Е., Егоров В.С.* Заслуженный деятель науки РСФСР Владимир Иванович Ковалевский. *Труды по прикладной ботанике, генетике и селекции*. 1975. Т.54. Вып. 1. С. 268–274.

15. *Вавилов Н.И.* «Жизнь коротка, надо спешить». Москва: Сов. Россия, 1990. С. 524–531.

16. *Ковалевский В.И.* Перекрестное опыление и самоопыление растений. *Земледельческая газета*. 1877. № 39. С. 531–534.

17. *Ковалевский В.И.* Новые исследования Дарвина. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1877. Т. СХХIV. Апрель. С. 301–349.

18. *Ковалевский В.И.* Новые исследования Дарвина. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1877. Т. СХХV. Май. С. 1–53.

19. *Ковалевский В.И.* Перекрестное опыление и самоопыление растений. *Социалистическое зерновое хозяйство*. 1939. № 2. С. 52–60.

20. *Ковалевский В.И.* Перекрестное опыление и самоопыление растений. *За устойчивый урожай на Юго-Востоке*. 1940. № 2. С. 36–41.

21. *Ковалевский В.И.* Знание агрономических станций для успехов сельского хозяйства. *Знание*. 1877. № 1. С. 43.

22. *Статистический очерк* молочного хозяйства в северной и средней полосах Европейской России; сост. В.И. Ковалевский, И.О. Левитский. С.-Петербург: Тип. В. Кирбаума, 1879. С. 101.

23. *Ковалевский В.И.* Культура чайного дерева в Азии и в Соединенных Штатах. *Земледельческая газета*. 1877. С. 410–413; № 28. С. 444–445; № 30. С. 473–474.

24. *Ковалевский В.И.* Статистические заметки о скотоводстве и торговле скотом и мясом в Соединенных Штатах Северной Америки. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1880. Ч. СХХХIV. С. 317–326.

25. *Ковалевский В.И.* Свиноводство в Соединенных Штатах. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1880. Ч. СХХХIV. С. 397–408.

26. *Ковалевский В.И.* Метеорология и земледелие. *Сельское хозяйство и лесоводство*. 1880. Ч. СХХХV. № 10. С. 183–204; № 11. С. 335–360; № 12. С. 465–482.

27. *Габерланд Ф.* Общее хозяйственное растениеводство. Пер. В. Ковалевского в 2-х томах. С.-Петербург: Изд. А.Ф. Девриена, 1879–1880. 797 с.

28. *Зеттегайт Г.* Учение о скотозаводском искусстве. Перевод с нем. В. Ковалевского в 2-х частях. С.-Петербург: Тип. Академии наук, 1880. Ч. 1. 207 с.; ч. 2. Изд. А.Ф. Девриена, 1881. 169 с.

29. *Ковалевский В.И.* Основы культуры и технической переработки сахарного сорго. С.-Петербург. 1883. 58 с.

30. *Прош Ф.* (проф.). Выращивание крупного

рогатого скота и уход за ним; пер. с нем. В. Ковалевского. С.-Петербург: Тип. В.Ф. Демакова, 1881. Изд. А.Ф. Девриена. 165 с.

31. *Миддендорф А.Ф.* Очерки Ферганской долины; пер. В. Ковалевского. С.-Петербург. 1882. 489 с.

32. *Ковалевский В.И.* Гессенская муха и у нас и за океаном. *Земледельческая газета*. 1880. № 10–15. С. 154–156.

33. *Ковалевский В.И.* О предохранительном прививании сибирской язвы и о желательном содействии этому делу (Сообщение на торжественном собрании Императорского Вольного экон. об-ва 31 октября). С.-Петербург: Тип. М-ва внут. дел, 1881. 7 с.

34. *Глинский Б.Б.* Фабрично-заводская Россия. *Исторический вестник*. 1896. Т. LXV. С. 166.

35. *Столетие* Юрьевского университета (1802–1902 гг). *Исторический вестник*. 1903. Т. ХСI. С. 314.

36. *1884 год* в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев. Период 1-й — весенний. С.-Петербург: Тип. В. Безобразова, 1884. 166 с.

37. *Ковалевский В.И.* Элеваторы и их значение для хлебной торговли. *Труды Императорского Вольного экономического общества*. 1883. Т. 3. С. 392–400.

38. *Сидоренко О.П., Корюк С.С., Власов П.В.* та ін. Історія української культури: навч. посібник; за ред. О.П. Сидоренка. Київ. 2014. С. 467.

39. *Протокол* заседания Ботанического отделения 22 февраля 1884 года. *Труды Санкт-Петербургского общества естествоиспытателей*. 1884. Т. XV. Вып. 1. С. 15–22.

40. *1884 год* в сельскохозяйственном отношении. Вып. III Общий обзор года. Часть II Деятельность правительственных и общественных учреждений по сельскохозяйственной части. С.-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1886. 153 с.

41. *Ковалевский В.И.* Запросы современного сельского хозяйства к естествознанию (Сообщение на торжественном собрании Императорского Вольного Экономического общества и членов VIII съезда русских естествоиспытателей и врачей). С.-Петербург: Тип. В. Демакова, 1890. 20 с.

42. *Производительные* силы России: краткая характеристика различных отраслей труда соответственно классификации выставки; сост. под ред. дир. деп. торговли и мануфактуры В.И. Ковалевского; М-во финансов, Комис. по заведыванию устройством Всерос. пром. и худ. выставки. С.-Петербург: А. Леиферта, Исидора Гольдберга. Тип. «Экономическая», 1896. 1449 с.

43. *Россия* в конце XIX века. Мин-во финансов; под общ.ред. В.И. Ковалевского. С.-Петербург: Тип. Акц. о-ва Брокгауза-Ефрона, 1900, 968 с. (Высочайше учрежденная комиссия

по заведуванию устройством русского отдела на Всемирной выставке 1900 года в Париже).

44. Ковалевский В.И. Вступительное слово. Сельское и лесное хозяйство Севера. Материалы совещания по изучению Севера при Российской академии наук; под ред. В.И. Ковалевского, Е.Ф. Лискуна, М.Е. Ткаченко. Петроград: Новая деревня, 1923. С. 5.

45. Дубняк К. [Реферат] Известия Государственного Института Опытной Агрономии. Вид. НКЗ РСФСР. Т. 1, 1923 р., липень № 2. С. 41–76; серпень–вересень, № 3. С. 77–120; жовтень № 4. С. 121–164. Ленінград, 1923. *Вісник с.-г. науки*. 1924. Т. 3–4. С. 75.

46. Коротке справоздання про діяльність Сільськогосподарського Наукового Комітету України за 1923–1923 опер. рік. *Вісник с.-г. науки*. 1929. Ч. 7–9. С. 76.

47. Ковалевський В.І. Основи агрокультурної політики. *Вісник с.-г. науки*. Т. II. Вип. 3–4 (березень–квітень). С. 105–106.

48. Ковалевський В. Китай та Сполучені Штати Північної Америки (Сільськогосподарська паралель). *Вісник с.-г. науки*. 1924. Т. 5–6 (травень–червень). С. 7–11.

49. Ковалевський В. Розумовий рух у Китаї.

Вісник с.-г. науки. 1924. Ч. 5–6 (травень–червень). С. 54–56.

50. Ковалевський В.І. Про позашкільну сільськогосподарську освіту. *Вісник с.-г. науки*. 1924. Ч. 7–9 (липень–серпень). С. 23–33.

51. Комісія боротьби з посухою при СГНКУ. *Вісник с.-г. науки*. 1924. Ч. 10–12 (жовтень–листопад–грудень). С. 49.

52. Ковалевський В. Краткий обзор иностранных агрономических журналов. *Известия Государственного института опытной агрономии*. 1926. Т. IV. № 5–6. С. 337–342.

53. Ковалевський В. Transactions of the Second Commission of the International Society of Soil Science Groningen. *Известия Государственного института опытной агрономии*. 1926. Т. IV, № 3. С. 171–172.

54. Ковалевський В.И. Общегосударственные Центры Экспериментальной агрономии за границей. *Известия института опытной агрономии*. 1925. Т. III, № 2–4. С. 75–79.

55. Ковалевський Георгій Владимирович. Русские ботаники (ботаники России — СССР). Биографо-библиографический словарь. Москва: Изд. Московского об-ва испытателей природы, 1952. Т. IV (Кабанов–Кюэ). С. 225–227.